Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 821.512.133
FILOLOGIYA

TA'LIM KONSEPTINING BADIIY ADABIYOTDA BERILISHI (INGLIZ VA O'ZBEK ADABIYOT NAMUNALARI MISOLIDA)

Muxlisa Yomg'ir qizi Bobonazarova*
Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
✉ bobonazarova0105@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ta'lim konsepti badiiy adabiyotdagi aks ettirilishining nazariy va amaliy jihatlari ingliz va o'zbek adabiyoti namunalari misolida tahlil etiladi. Ta'lim tushunchasining madaniy-ma'naviy asoslari, ijtimoiy ahamiyati va estetik ifoda vositasi sifatida adabiy matnlarda qanday tarzda ifodalanishi o'rganiladi. Ingliz adabiyotidan Charlz Dikkens, Djordj Oruell, va Mark Tven asarlari, o'zbek adabiyotidan esa Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom va Erkin Vohidov ijodidagi namunalar asosida ta'limning ijtimoiy, axloqiy va ma'rifiy qatlamlari yoritiladi. Maqola doirasida konseptual tahlil, lingvokulturologik yondashuv va komparativ metodlar asosida adabiy namunalarda ta'lim g'oyasining badiiy ifodalanish shakllari ochib beriladi. Xulosa qismida esa ingliz va o'zbek adabiyotidagi mushtarakliklar va milliy xususiyatlar asosida ta'lim konseptining adabiy funksiyalari haqida umumlashtirilgan fikrlar keltiriladi.

Kalit so'zlar

ta'lim konsepti, badiiy adabiyot, ingliz adabiyoti, o'zbek adabiyoti, lingvokulturologiya, konseptual tahlil, komparativ yondashuv, ma'rifiy g'oya, adabiy obraz, axloqiy tarbiya.

DOI: 10.5281/zenodo.21743461

KIRISH

Ta'lim konsepti har bir jamiyatning madaniy, ijtimoiy va ruhiy rivojida muhim rol o'ynaydi. Bu konsept nafaqat pedagogik nazariyalar va amaliyotlar orqali, balki adabiy asarlar orqali ham ifodalanadi. Badiiy adabiyot inson tafakkuri, dunyoqarashi, axloqiy va estetik qadriyatlari shakllanishida beqiyos ta'sir kuchiga ega bo'lgan sohadir. Ingliz va o'zbek adabiyotlarida ta'lim konsepti turlicha badiiy obrazlar, siymolar, voqealar, muhitlar orqali talqin etilgan. Ushbu maqolada mazkur konseptning badiiy adabiyotdagi ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi va ingliz hamda o'zbek adabiyoti namunalari asosida qiyosiy yondashuvda o'rganiladi.

Avvalo, ta'lim konsepti deganda shaxsni ongli ravishda shakllantirish, unga bilim, ko'nikma va tarbiyani singdirish, uni ijtimoiy hayotga tayyorlash jarayoni tushuniladi. Adabiyotda bu jarayon ko'proq personajlarning ichki dunyosi, ularning aqliy va ruhiy o'sishi orqali yoritiladi. Masalan, ingliz adabiyotida bu konsept ko'pincha bildungsroman – ya'ni shaxsning yetuklik sari yo'lini ko'rsatadigan romanlar orqali ochib beriladi [16, 78]. O'zbek adabiyotida esa ta'lim va tarbiya masalalari asosan ijtimoiy muhit, oila, urf-odatlar kontekstida aks ettiriladi.

Charlz Dikkensning ijodi ingliz adabiyotida ta'lim konsepti bilan uzviy bog'liqdir. Ayniqsa, uning "Oliver Tvist", "Hard Times" kabi romanlarida ta'lim masalasi jamiyatdagi ijtimoiy adolatsizlik, sinfiy tafovut va bolalar huquqlari bilan bog'liq muammolar fonida yoritiladi. "Hard Times" asarida muallif zamonaviy sanoatlashgan jamiyatda raqamlar va faktlar asosidagi ta'lim tizimini tanqid qiladi. Asardagi Syuziya va Bitzer obrazlari orqali muallif faktlarga asoslangan, lekin insonparvarlikdan yiroq bo'lgan ta'limning shaxs rivojlanishiga salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Bu yondashuv orqali Dikkens ta'limning axloqiy asoslari, mehr-shafqat, individual qobiliyatlarni rivojlantirish zaruratini ilgari suradi. Charlz Dikkensning "Buyuk umidlar" asarida bosh qahramon Pipning bolalikdan kattalikka, oddiylikdan murakkab hayotiy tajribalarga o'tish yo'li ta'lim kon-

septining markazida turadi. Asarda Pipning maktabdagi ta'limi emas, balki hayotdagi sinovlar orqali o'zini anglab borishi asosiy diqqat markazida. Bu yerda ta'lim konsepti faqat rasmiy bilim olish emas, balki hayotiy saboqlarni anglash, odamlar bilan munosabatlarda o'sish, axloqiy tanlovlarni amalga oshirish orqali talqin etiladi. Pip boylik, maqom va sevgi orzusida o'zgaradi, ammo oxir-oqibat o'zining asl mohiyatini anglab, insoniy qadriyatlarni tushunishga intiladi [18, 54].

Shu kabi ta'lim konseptining ingliz adabiyotidagi yana bir yorqin namunasi Sharlotta Brontenning "Jeyn Eyr" romanidir. Jeyn Eyr obrazida o'ziga xos ruhiy mustaqillik, aqliy barkamollik va axloqiy pozitsiya orqali ta'limning samarasi ko'rsatilgan. Jeyn Eyr qiyinchiliklar, yetimlik, e'tiborsizlik muhitida o'sgan bo'lsa-da, o'zligini yo'qotmaydi. U o'qish, fikrlash, muloqot orqali hayotdagi murakkabliklarga dosh berishni o'rganadi. Bu roman orqali muallif ta'limning shaxsga ta'siri faqat kitobiy bilim bilan emas, balki insoniy munosabatlar, o'z-o'zini anglash va axloqiy mezonlar orqali shakllanishini ifodalaydi.

Djordj Oruellning "Hayvonlar xo'jaligi" (Animal Farm) va "1984" asarlarida esa ta'lim konsepti totalitar jamiyatlar tomonidan manipulyatsiya vositasi sifatida qanday ishlatilishini ko'rsatadi. "Hayvonlar xo'jaligi"da ta'lim egalik kuchlari qo'lida bo'lib, hayvonlarning ongini nazorat qilish uchun vosita sifatida qo'llaniladi. Bolalarga o'rgatilayotgan she'rlar, tarixni buzib yozish, savodli qatlamni chetlab o'tish kabi usullar orqali Oruell ta'limning jamiyatdagi hokimiyat bilan aloqasini fosh qiladi. "1984" romanida esa "Newspeak" tili orqali fikrlash doirasini chegaralash, tarixni o'zgartirish orqali odamlarni qanday boshqarish mumkinligi ochib beriladi. Bu asarlarda ta'lim konsepti axloqiy emas, siyosiy manipulyatsiya vositasiga aylanganligi bilan ajralib turadi.

Mark Tven ijodida, ayniqsa "Tom Soyerning sarguzashtlari" va "Geklberi Finn" asarlarida ta'lim g'oyasi bolalik, mustaqil fikrlash va axloqiy tanlov orqali ifodalanadi. Tven rasmiy maktab tizimini tanqid qilarkan, insonning hayotiy tajriba orqali o'rganishi, o'z ijtimoiy pozitsiyasini shakllantirishdagi roli haqida so'z yuritadi. Geklberi Finn orqali muallif rasmiy ta'lim berolmagan ijtimoiy tenglik, adolat, axloqiy erkinlik tushunchalarini tasvirlaydi. Bu jihatdan Tven ijodida ta'lim konsepti erkinlik, tanqidiy fikrlash va hayotiy saboqlar asosida qaraladi.

O'zbek adabiyotida esa Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida ta'lim konsepti ijtimoiy va tarixiy kontekstda ko'rsatilgan. Asarda asosiy qahramonlar Komil va Otabek siymolari orqali ilmli, ongli, ijtimoiy mas'uliyatni anglay oladigan inson timsoli yaratilib, ularning shaxsiy o'sishi va ijtimoiy munosabatlaridagi pozitsiyasi orqali ta'limning ijtimoiy hayotdagi o'rni ochib beriladi. Otabekning savodli, mard va o'z qadriyatlariga sodiq bo'lishi orqali ta'lim faqat madrasa yoki maktabda emas, balki ota-onadan, ijtimoiy muhitdan olingan saboqlar orqali shakllanishi ko'rsatiladi.

Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida esa ta'lim konsepti yanada murakkabroq kontekstda talqin etiladi. Qahramonlarning ichki kechinmalari, ma'naviy izlanishlari, jamiyatdagi o'zgarishlar fonida ta'lim shaxsni qutqaruvchi kuch sifatida aks ettiriladi. Bu yerda zamonaviylik va an'anaviylik o'rtasidagi kurashda ta'lim ma'rifat, yangilanish va erkinlik ramziga aylantiriladi. Cho'lpon uchun ta'lim – bu millatning uyg'onishi, shaxsning ozodligi va tafakkurining mustaqilligidir.

G'afur G'ulom asarlarida esa ta'lim konsepti odob-axloq, sabr-toqat, fidoyilik kabi tushunchalar bilan bog'langan. "Shum bola" asarida bosh qahramonning maktabdagi o'rni, oilaviy muhitda olgan saboqlari, jamiyatda o'z o'rnini topishga intilishi orqali ta'limning hayotga moslashuvdagi o'rni ko'rsatiladi. G'afur G'ulom jamiyatning yangi insonini tarbiyalashda ta'limni asosiy vosita sifatida ko'radi, lekin bu ta'lim kitobiy emas, balki hayotiy, amaliy saboqlar asosida shakllanadi. Muallif realistik, ijtimoiy kontekstda axloqiy yetuklikka erishishning kalitini aynan ta'limda deb biladi.

Erkin Vohidovning she'riyati, xususan "O'zbegim", "Qalqon" va "Tilga e'tibor" kabi asarlarida ta'lim konsepti milliy o'zlikni anglash, ma'naviy uyg'onish va til, tarix, madaniyatga hurmat bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Vohidov uchun ta'lim bu — avlodlar orasidagi ruhiy va madaniy rishtalarni mustahkamlovchi vosita, milliy g'ururni uyg'otuvchi ma'naviy kuchdir. U adabiy obrazlar va poetik shakllar orqali tilga, vatan tarixiga, madaniy merosga mehr uyg'otish orqali ta'limning ma'rifiy missiyasini ilgari suradi. Vohidov she'riyatida ta'lim tushunchasi abstrakt nazariya emas, balki millat istiqboli bilan bog'liq strategik tushuncha sifatida yoritiladi.

Bu jihatdan ingliz va o‘zbek adabiyotlarida ta’lim konsepti shaxsiy taraqqiyot, ijtimoiy ong, axloqiy yetuklik orqali talqin etilganini ko‘rish mumkin. Farqlilik shundaki, ingliz adabiyotida bu jarayon ko‘proq individuallik, shaxsning ichki olami orqali yoritilsa, o‘zbek adabiyotida esa ta’lim va tarbiya jamiyat, urf-odatlar va an’anaviy qadriyatlar bilan chambarchas bog’langan. Bu esa har ikki adabiyotning tarixiy, madaniy va ijtimoiy kontekstlari bilan bevosita aloqador.

Ta’lim konsepti badiiy adabiyotda shunchaki mavzu sifatida emas, balki asarning g’oyaviy-falsafiy asoslaridan biri sifatida xizmat qiladi. U orqali mualliflar o‘z davrining muammolari, insoniy qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlari haqida fikr bildiradilar [17, 133]. Masalan, ingliz adabiyotida Mark Tvenning “Tom Soyyerning sarguzashtlari” asarida bolalarning o‘yinlari, sarguzashtlari fonida ta’limning norasmiy shakllari, hayotiy saboqlari ko‘rsatiladi. Tom o‘qishdagi muvaffaqiyatlari emas, balki mustaqil fikrlashi, jasorati va vijdoni bilan ajralib turadi. Bu asarda bolalar hayoti orqali ta’limning tabiat bilan, hayotiy tajriba bilan bog’liqligi ochib beriladi.

O‘zbek adabiyotida ham bola obrazi orqali ta’lim konsepti talqin etiladi. Xususan, G’afur G’ulomning “Shum bola” asarida bola xarakteri, uning hayotga bo‘lgan qiziqishi, erkinligi orqali norasmiy ta’lim, oila va muhit ta’siri ko‘rsatilgan. Bu asar ta’limning insoniylik, mehr-oqibat, to‘g’rilik kabi axloqiy qadriyatlar bilan uyg’unlashuvini ko‘rsatadi. Bola obrazining faol, izlanuvchan, fikrlovchi timsol sifatida berilishi orqali muallif ta’limni shunchaki bilim emas, balki hayotiy dunyoqarashni shakllantiruvchi jarayon sifatida tasvirlaydi.

Shuningdek, ingliz va o‘zbek adabiyotlarida ayollar obrazlari orqali ham ta’lim konsepti keng yoritilgan. Ingliz adabiyotida Virjiniya Vulfning “O‘z xonasi” esse-romanida ayolning ilm olish huquqi, aqliy mustaqilligi, ijodiy erkinligi orqali ta’limning gender jihatlariga urg’u berilgan. Vulf uchun ayolning o‘ziga xos fikri, dunyoqarashi ta’lim orqali rivojlanadi. U o‘z asari orqali jamiyatdagi gender tengsizligi muammosiga e’tibor qaratadi va ta’limni bu tengsizlikni bartaraf etuvchi vosita sifatida talqin etadi.

O‘zbek adabiyotida esa Zulfiya, Uyg’un va Oybek asarlarida ayol obrazi orqali ta’limning ma’naviy, ma’rifiy va ijtimoiy aspektlari yoritiladi. Ayniqsa, Oybekning “Navoiy” romanida Go‘zal obrazi orqali ilmli, ma’rifatli, o‘z fikriga ega bo‘lgan ayol timsoli yaratiladi. Bu obraz orqali muallif ayollar uchun ta’limning zarurligini, ularning jamiyatdagi o‘rnini belgilovchi omil sifatida ilm va tarbiyani ta’riflaydi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o‘zbek adabiyotlarida ta’lim konsepti inson hayotining ajralmas qismi sifatida yoritilgan. Har ikki adabiyotda bu konsept faqat maktab, o‘qituvchi, kitob bilan bog’lanmay, balki hayotiy tajriba, axloqiy tanlov, ijtimoiy munosabatlar, shaxsiy izlanishlar orqali talqin etiladi. Adabiyot ta’limni faqat bilim olish emas, balki shaxs sifatida yetilish, jamiyatda o‘z o‘rnini topish, insoniy qadriyatlarni anglash vositasi sifatida ko‘rsatadi. Shu bois, badiiy adabiyotdagi ta’lim konseptini tahlil qilish orqali nafaqat muallifning dunyoqarashi, balki jamiyatning ilm-fan, ma’rifat va tarbiya borasidagi munosabati haqida ham tasavvur hosil qilish mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Dickens, C. Hard Times. London: Bradbury & Evans, 1854.
2. Dickens, C. Oliver Twist. London: Richard Bentley, 1838.
3. Eagleton, T. Literary Theory: An Introduction. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
4. G’ulom, G’. Shum bola. Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1970.
5. Orwell, G. 1984. London: Secker and Warburg, 1949.
6. Orwell, G. Animal Farm. London: Secker and Warburg, 1945.
7. Qodiriy, A. O‘tkan kunlar. Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1990.
8. Raymond Williams. Culture and Society: 1780–1950. New York: Columbia University Press, 1958.
9. Said, E. Culture and Imperialism. New York: Knopf, 1993.
10. Sharipov, Sh. Adabiyotshunoslik terminlari lug’ati. Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2005.
11. Twain, M. Adventures of Huckleberry Finn. New York: Charles L. Webster and Company, 1885.
12. Twain, M. The Adventures of Tom Sawyer. Hartford, CT: American Publishing Company, 1876.
13. Vohidov, E. O‘zbegim. Toshkent: Yozuvchi, 1980.
14. Vohidov, E. Qalqon. Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1979.

15. Vohidov, E. Tilga e’tibor. Toshkent: G’. G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983.
16. Ахмедова, Н. М. Концепт и его роль в художественном тексте. Ташкент: Фан, 2017.
17. Бурханов, А. Миллий адабиёт ва ма’навий қадриятлар. Тошкент: Ёзувчи, 2001.
18. Назарова, З. Миллий ўзлик ва адабий мерос. Тошкент: Фан, 2009.
19. Салманова, Д. Лингвокультурологический анализ концептов в художественном дискурсе. Ташкент: Фан, 2016.
20. Хўжаева, Д. Адабиёт ва ма’навият: назарий қарашлар. Тошкент: Фан, 2014.